

Introduktion

Jørgen Bøytler, Michael Nobel Hviid, Christina Petterson

I 2023 fejrer brødremenighedsbyen Christiansfeld 250-års jubilæum. Byen blev anlagt som menighedskoloni af den europæiske Brødremenighed i 1773, og var og er fortsat den eneste af sin slags inden for det nuværende Danmarks grænser. Christiansfeld indtager ikke bare en unik plads i Danmarkshistorien, men også på verdensplan. Siden 2015 har byen figureret på UNESCOs verdensarvsliste, som et ualmindeligt velbevaret eksempel på en af de kolonibebyggelser, Brødremenigheden anlagde på fire kontinenter i anden halvdel af det 18. århundrede.¹ I anledning af jubilæet er en række danske og internationale forskere gået sammen om at kaste ny lys over Christiansfelds grundlæggelse og etableringen af den by, som stod færdig omkring år 1800.

Brødremenighedens historie opdeles i tre perioder: Den oprindelige Brødrekirke 1457 til ca. 1650, den fornyede Brødrekirke 1722 til ca. 1960 og den globale Brødrekirke fra ca. 1960. Brødremenigheden har rod i den før-reformatoriske reformbevægelse, der voksede frem i Bøhmen og Mæhren i det nuværende Tjekkiet omkring reformatoren Jan Hus (1369-1415) i begyndelsen af 1400-tallet. Men samtidig er Brødremenigheden også en del af den pietistiske vækkelse, der opstod i de tyske fyrstedømmer i kølvandet på Trediveårskrigen midt i 1600-tallet. Den fornyede Brødremenighed, som er den, vi i dag kalder Brødremenigheden, opstod da 30 religiøse flygtninge fra Mæhren, anført af tømreren Christian David (1691-1751) søgte asyl på den pietistiske grev Nicolaus Ludwig von Zinzendorfs (1700-1760) gods i Berthelsdorf i Oberlausitz-området, Sachsen i den østlige del af det nuværende Tyskland i 1722. Godsforvalteren anviste dem til et område på hovedvejen mellem Löbau og Zittau, hvor man anlagde byen Herrnhut.² Grev Zinzendorf blev snart den ledende skikkelse i Brødremenigheden, og da han blev bandlyst fra Sachsen i 1736, stod han i spidsen for etableringen af en ny menighedsby, Herrnhag, i Wetterau-området i Hessen i det vestlige Tyskland. Og derfra gik det stærkt. Flere byer, herunder Christiansfeld, kom til.

¹ Se analyse af UNESCOs begrundelse og betydningen for menigheden i Bøytler 2022.

² En ny fremstilling af Herrnhuts anlæggelse og dens radikal-pietistiske baggrund findes i Peucker 2022.

Brødremenigheden lagde stor vægt på den enkeltes vækkelse og accept af Kristus som personlig frelser, og var kritisk over for de etablerede kirker. Brødrene holdt forsamlinger for de vakte, sang, bad, og læste i biblen, og blev i enevældens Danmark 1730'erne og 1740'erne mødt med forbehold. Dels pga. Brødremenighedens præg af vækkelsesteologi, og dels pga., at det i vidt omfang var en lægmandsbevægelse. De danske myndigheder frygtede, at Brødremenigheden var for radikale, sekteriske og separatistiske i deres forståelse af pietismen, og dermed stod de i modsætning til den noget mere teologbårne gren af pietismen (Halle-pietismen), som den stærkt religiøse Christian 6. (1699-1746) havde gjort til statspietisme.³ Som løsning på en truende kirkekamp tillod kongen, at Brødremenigheden kunne få lov at virke i Danmarks oversøiske besiddelser: Sankt Thomas, Sankt Jan, Sankt Croix og Grønland. Men inden for kongerigets grænser blev "de mæhriske brødre" til dels holdt på afstand (Bredsdorff 2003, 91-94).

Den danske konge havde siden reformationen været kirkens overhoved. Ved reformationen havde Christian 3. (1503-1559) afskaffet den katolske kirke i Danmark uden at skabe en ny selvstændig luthersk-evangelisk kirkeorganisation. Kirkens tid som selvstændig magt i Danmark var forbi, og kongen var nu kirkens overhoved og ansvarlig for religionsudøvelsen i riget (Ingesman, 2019, 73f). Christian 3. skabte ikke en ny evangelisk kirke med sin egen administration, som man havde gjort i mange tyske fyrstendømmer. I stedet blev kirkens administration lagt ind under kongens kancelli på samme måde som alle verdslige forhold. Der var altså snarere en integrering af den lutherske konfession i selve staten og dens styrelse. Stat og kirke var med andre ord smeltet sammen. Disse forhold blev kun styrket med indførelsen af enevælden og Kongeloven af 1665. Kongen var kirkens øverste leder, og kirkens præster blev statslige embedsmænd (Bach-Nielsen, 2012, 300). Når begrebet statskirke bruges i denne bogs artikler, skal det derfor forstås i denne særlige danske udgave.

Selvom den enevældige danske stat var strengt luthersk, var Brødremenigheden ikke den første gruppe af anden religiøs observans eller anderledes tænkende kristne, som søgte fodfæste inden for Danmarks grænser. Som kirkens overhoved var det alene kongens afgørelse, om der skulle dispenseres og tillades andre trosretninger i hans rige, uanset hvad landets lutherske teologer måtte mene om den sag. Allerede Christian 4. (1577-1648) inviterede de første jødiske immigranter til Danmark i håbet om, at de ville kunne styrke

3 En ældre fremstilling af disse urolige år findes i Lundbye 1903, en nyere hos Engelhardt 2017.

den danske økonomi med deres flair for handel. De første jøder slog sig ned i Glückstadt i Holsten. Særligt i anden halvdel af 1600-tallet opstod der små sprækker og åbninger i det lutherske bolværk, da flere af de danske konger tillod jøder og flere kristne konfessioner at slå sig ned i Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Senere fulgte Christian 5. (1646-1699) op ved at invitere de reformerte franske huguenotter, som havde ry for at være særdeles dygtige og arbejdsomme, til Danmark. Kongen var i 1667 selv blevet gift med den reformerte Charlotte Amalie af Hessen-Kassel (1650-1714), der havde beholdt sin reformerte barnetro til stor forargelse for landets ledende teologer. Hvorvidt kongens personlige forhold spillede ind i forhold til invitationen af de reformerte er ikke til at sige, men invitationen skal også ses som en del af et bredere fænomen, hvor de europæiske fyrster konkurrerede om at tiltrække dygtige håndværkere, landbrugere og handelsfolk til deres lande. De første reformerte ankom til København i 1682, selvom de i første omgang kun havde tilladelse til at slå sig ned i fæstningsbyerne Fredericia, Glückstadt og Altona, som kongen året inden havde gjort til religiøse fristæder i håb om styrke deres handelsmæssige positioner. I løbet af 1680'erne opnåede både jøderne og de reformerte tilladelse til at danne menigheder i København, og for de reformertes vedkommende blev immigranterne givet bl.a. 20 års skattefrihed. Det blev imidlertid først under Frederik 4. (1671-1730), at huguenotterne slog sig ned i Fredericia. I 1720 lykkedes det at lokke en gruppe reformerte tobaksplantører til byen ved at begunstige dem med en række privilegier, som især handlede om adgangen til jordlodder. Den nye huguenotkoloni i Fredericia opnåede desuden egen jurisdiktion, et privilegium de dog aldrig udnyttede (Kaiser-Hansen, 2016, 168ff). Nogenlunde samtidig med, at de reformerte slog sig ned i Fredericia, dukkede de første brødremenighedsmedlemmer op i Danmark.

De reformerte var dog ikke kommet sovende til deres privilegier, og havde brugt deres transnationale europæiske netværk til at skaffe de størst mulige fordele til de nye immigrantsamfund. Lokalt arbejdede de fransk-reformerte på samme måde på at skaffe sig de størst mulige fordele (Kaiser-Hansen, 2016, 173).

Det havde imidlertid været et krav fra kongemagtens side, at hverken jøderne eller de reformerte måtte udbrede deres tro til de lutherske danskere, for slet ikke at sige aktivt missionere. Det var her den største udfordring i forholdet mellem den danske stat og Brødremenigheden lå.

I et forsøg på at bevare kontrollen med Brødremenighedens udbredelse i Danmark iværksatte man fra statens side en lang række tiltag, som havde til formål at kontrollere og hæmme udbredelsen af Brødremenigheden yderligere. Til trods

for modstanden fra statens side, voksede og udviklede det Københavnske Brødreresocietet, som var blevet grundlagt i 1739, sig i de næste årtier (se Christensen og Reehs bidrag).

Forholdet til og synet på Brødremenigheden hos landets ledelse var dog ambivalent, for samtidig med, at man prøvede at lægge låg på Brødremenighedens religionsudøvelse, så man også hvordan brødremenighedskolonierne rundt omkring i Europa voksede til driftige produktions- og handelsbyer, og brødrene blev kendt som særdeles dygtige håndværkere og handelsfolk. På samme måde som med jøderne og de reformerte så den danske konge hos Brødremenigheden kvaliteter, der kunne bidrage til at styrke landets produktion og økonomi. Det var således under påvirkning og indtryk af oplysningstidens ændrede tænkemåde, ønsket om økonomisk fremskridt, politiske reformer og tidens religiøse bevægelser som pietismen, at Brødremenigheden fik lov til at slå sig ned i hertugdømmet Slesvig.

Tilskyndet af J.F. Struensee (1737-1772) inviterede den danske konge, Christian 7. (1749-1808), Brødremenigheden til at anlægge en koloni, som fra 1780 blev en reel menighedsby, der både religiøst og socialt adskilte sig radikalt fra det omkringliggende samfund (se Bøytler). I løbet af få årtier skabte Brødremenigheden en kristen idealby (se Nybø), og en af de få planlagte byer i Danmark, som i sin grundplan, indretning, bygninger og arkitektur afspejlede Brødremenighedens særlige religiøse og samfundsmæssige idealer. Den by, som stod færdig omkring år 1800, er blevet bevaret for eftertiden som et unikt homogent historisk kulturmiljø, som stadig i dag danner rammen om Brødremenighedens menighedsliv.

Christiansfeld blev anlagt som brødremenighedskoloni nr. 24 ud af i alt 27. Heraf udviklede de fleste sig til reelle menighedsbyer. Fra den første koloni i Herrnhut i Oberlausitz-området i Sachsen spredte Brødremenigheden sig hurtigt til det nordvestlige Europa, hvor man anlagde kolonier i Nederlandene, England, i det nuværende Nordirland⁴ og Slesvig, mens man mod øst anlagde kolonier i det nuværende Polen og Rusland. Sideløbende med den europæiske ekspansion anlagde Brødremenigheden også flere kolonier i Nordamerika; i staterne Pennsylvania og North Carolina i USA. Brødremenighedsbyens koncept havde udviklet sig markant og var blevet forfinet gennem de 50 år, der var gået fra anlæggelsen af Herrnhut i 1722, og Christiansfeld fremstår derfor som udtryk for en veludviklet og gennemtænkt bystruktur.

4 På tidspunktet for kolonien Gracehills grundlæggelse var det nuværende Nordirland en del af Irland. Nordirland blev grundlagt ved Loven om Irlands regering 1921.

Et grundlæggende element i en brødre menigheds koloni er korsystemet. Brødre menigheds medlemmer var opdelt i grupper, kaldet kor, bestemt af køn, alder og ægteskabelig status. De mest udbredte kor i kolonierne var de ugifte søstres kor, de ugifte brødres kor, enke koret, familie koret og børne koret. Især de to førstnævnte kor blev bestemmende for koloniens byplan, noget der ses tydeligt i Christiansfeld. Til at huse de ugifte søstres kor byggede man Søstrehuset, og til de ugifte brødre Brødrehuset. På grund af et behov for en vis kønsadskillelse blev de to huse lagt i hver sin side af byen. Med det centralt placerede Salshus (kirkebygning) var byplanens hovedelementer på plads. (Se i øvrigt Nybøs bidrag)

Ud over kolonien Christiansfeld var der etableret flere såkaldte societeter. Societet betyder egentlig selskab. Et societet var ikke en menighed men havde mange af menigheds kendetegn. Medlemmer af societeterne var i Danmark også medlemmer af statskirken/folkekirken, men var aktive i societeterne, ofte gennem deltagelse i møder eller gudstjenester søndag aften. Meget tyder på, at korsystemet⁵ også fungerede i societeterne, i hvert fald i en vis udstrækning. Societeternes medlemmer identificerede sig gennem medlemskab og aktivitet med Brødre menigheden, selvom de boede steder, hvor der ikke fandtes en brødre menighed. Det mest kendte i Danmark var Brødresocietetet i København, grundlagt i 1739 på baggrund af Zinzendorfs besøg i hovedstaden i 1731. Det københavnske societet blev nedlagt i 1920. Grundtvig (1783-1872) udviklede sig til en udtalt modstander af Brødre menigheden, og en stor del af medlemmerne flyttede fra Stormgade til Vartov, hvorved Societet mistede medlemmer og indflydelse. Det kan også nævnes, at Søren Kierkegaards (1813-1855) far var en del af ledelsen i det københavnske Brødresocietetet i en årrække, og Søren deltog som barn regelmæssigt i Brødresocietetets forsamlinger søndag aften.

Foruden de mere bylignende kolonibebyggelser etablerede Brødre menigheden i løbet af 1700-tallet også en række missionsstationer, bl.a. på Grønland, i Sydafrika, Surinam, og på De Vestindiske Øer. Missionsstationerne havde imidlertid ikke samme bymæssige karakter som kolonierne, men bestod ofte kun af få bygninger. Ikke desto mindre er disse bebyggelser i flere tilfælde udtryk for Brødre menigheds byggeskik og menighedsordning.

5 Kor - Grupper inden for Brødre menigheden, opdelt efter køn, alder og ægteskabelig status. Ordet kor har udgangspunkt i ordet Choros (græsk), der betyder forskellige grupper. Ordet bruges så om grupperne i Brødre menighederne. De mest almindelige var de ugifte søstres kor, de ugifte brødres kor, ægte koret, børne koret og enke koret. Korsystemet blev gradvist opløst i løbet af 1800-tallet som social institution, men levede videre i medlemmernes bevidsthed. Man afholdt korfester, det vil sige festdage for de enkelte kor til langt op i 1900-tallet. (Bøytler, 2015, 194)

I både Herrnhut og Herrnhag eksperimenterede man en del med social organisation og kønsroller. Allerede fra 1727 havde man etableret kønsadskillelse i Herrnhut, med kvindeligt lederskab for menighedens kvindelige medlemmer, og mandligt lederskab for de mandlige medlemmer. Man havde også udviklet mindre grupper, de såkaldte *Banden*, der fungerede som køns- og civilstandsbestemte sjælesorgsgrupper, samt en måde at tilgodese både den enkelte og fællesskabet (Wollstadt 1966). I nutiden ville disse sjælesorgsgrupper være at sammenligne med det, der i visse kirkelige sammenhænge kaldes cellegrupper. I slutningen af 1730'erne begyndte man at gøre brug af et nyt organisationsprincip, nemlig koret. Ligesom *Banden*, var også koret kønsadskilt og grupperet i forhold til civilstand, men var mere overordnet og meget mere hierarkisk (Pettersen 2021). Denne organisationsmodel prægede menigheden i de forskellige kolonier og var i høj grad bestemmende for byplanerne, især de karakteristiske korhuse, og fungerede indtil midten af det nittende århundrede, hvor den gradvist blev afviklet. Kor, som altså i denne sammenhæng ikke har noget at gøre med sang eller musik, betød snarere gruppe: De ugifte søstres kor, de ugifte brødres kor, osv. I de fleste Brødremenighedsbyer, herunder også i Christiansfeld, boede de ugifte søstre og brødre for sig i store korhuse. I societeterne og i de mindre herrnhutiske kredse rundt omkring, som man kaldte diasporaen, mødtes man til forsamlinger i korene, men levede ellers som i resten af samfundet. I Christiansfeld findes tre korhuse, et til de ugifte brødre, et til de ugifte søstre og et til enkerne. I "modermenigheden" i Herrnhut var der tillige et korhus til enkemændene.

Både i Danmark og internationalt findes der en righoldig litteratur omkring Brødremenigheden, hvor menighedens udvikling sættes ind i et større kirkehistorisk perspektiv.⁶ I forhold til Christiansfeld findes der en række ældre dansk-sprogede artikler fra 1900-tallets første halvdel, som behandler byens etablering og forudsætningerne herfor (Holdt 1940; 1944; Hansen 1924; F. Schrøder 1923). Desuden findes der en række artikler på tysk og dansk fra 1770'erne, der beskriver Christiansfelds og Brødremenighedens første år set udefra.⁷ Hovedværket om Christiansfeld er dog forsat tobindsværket *Herrnhutersamfundet i Christiansfeld*, der blev redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen (1921-2004) og udgivet

6 For Danmarks vedkommende se L. Schrøder 1902; Reeh 2022; Lundbye 1903; Thyssen 1967. Reeh's artikel giver et godt indblik i de seneste 100 års forskning i brødremenigheden og dens betydning for kirkehistorien. For international forskning se Gollin 1967; Sommer 2000; Peucker 2015; Atwood 2004; Sterik 2012.

7 Se Bøytlers artikel, hvor tre af disse værker er brugt.

i 1984 (Thyssen 1984). De to bind giver en grundig indføring i mange facetter af Christiansfelds historie og følger byens udvikling fra grundlæggelsen helt frem til det 20. århundrede.

Med nærværende bog har ambitionen ikke været at skrive et nyt hovedværk om hele Christiansfelds historie, men at kaste nyt lys på tiden og samfundsforholdene omkring byens grundlæggelse og etablering og ikke mindst forudsætningerne herfor. Med andre ord denne bog omhandler fortrinsvis Christiansfelds forudsætningsfortælling snarere end grundlæggelsens langsigtede virkningshistorie. Hvilke lokale og nationale forbindelser var vigtige? Hvordan og hvorfor fik byen privilegier af kongen, der muliggjorde udvikling? Hvilke lovgivningsmæssige forhold skulle på plads, for at byen kunne blive en realitet? Hvilke personer var blandt de første indbyggere? Hvilke byplanmæssige teorier og traditioner tog planlæggerne i brug? Hvad var Brødremenighedens historie i Danmark før byen blev grundlagt? Disse og flere andre emner behandles udførligt. Fælles for artiklerne er et fokus på, hvordan Christiansfelds etablering skal forstås i lyset af, at Brødremenigheden var en international menighed. Ligeledes fremgår det af bogen, at Brødremenigheden udviklede en organisation, der i de foregående årtier efterhånden havde opbygget en vis grad af velvilje hos landets ledelse, og hvordan brødremenighedsbyen både trak på ressourcer fra omkringliggende brødremenighedsbyer og bidrog til Brødremenighedens globale virksomhed.

Bogen indledes med to artikler, som omhandler tiden forud for grundlæggelsen af Christiansfeld og undersøger Brødremenighedens introduktion og tidlige historie i Danmark og Slesvig. Artiklerne omhandler altså forudsætningerne og udviklingen frem imod etableringen af en decideret Brødremenighedskoloni. I artiklen “... en aparte Kirke” undersøger Christensen og Reeh, hvordan det Københavnske Brødresocietet lykkedes med at etablere sig og vokse til trods for, at de danske magthavere nærmest fra begyndelsen igennem lovgivning forsøgte at umuliggøre forholdene for Brødresocietetet. I artiklen argumenterer forfatterne for, at den lovgivning, der havde til formål at kvæle Societetets muligheder for at fungere, paradoksalt nok i stedet var med til at skabe og forme nogle solide rammer for et stærkt og livsdueligt societet i hovedstaden.

Men det var ikke kun Societetet i København, som havde held til at etablere sig og vokse inden for den danske konges besiddelser. Som Grøn og Hviid viser i deres artikel, lykkedes det, stort set samtidig med Societetet i København, at danne et societet i landsbyen Stepping i Slesvig. Gennem personlige relationer til de kirkelige autoriteter i Slesvig og det sydlige Jylland lykkedes det sognepræsten i Stepping, Jørgen Kastrup (1708-1786), og Brødremenighedens udsendte

emissærer at gøre Stepping til centrum for Brødremenighedens diaspora⁸ og missionsarbejde i Slesvig, Nørrejylland og på Fyn. Steppingsocietets succes og det udbredte kendskab til Brødremenigheden i det nordøstlige hjørne af Slesvig var formentlig en væsentlig årsag til, at Christiansfeld blev anlagt mindre end 10 kilometer fra Stepping. Brødremenigheden var nemlig afhængig af både et stærkt eksternt og internt netværk for, at etableringen af Christiansfeld kunne blive en succes.

En afgørende forudsætning for grundlæggelsen af Christiansfeld var den såkaldte koncession af 10. december 1771. I sin artikel analyserer Bøytler indholdet og betydningen af de rettigheder og pligter, som er nedfældet i koncessionen, byens grundlæggelsesdokument. Artiklen kaster desuden lys på processen hen imod udstedelsen af koncessionen men undersøger også, hvordan omgivelserne så på den nye by, som var under opførsel.

En væsentlig komponent i Brødremenighedens etablering af Christiansfeld var evnen til at opbygge og udnytte netværk. Hviid viser i sin artikel således, hvordan nøglen til en succesfuld etablering af en rentabel og levedygtig menighedskoloni som Christiansfeld var Brødremenighedens evne til både at udnytte allerede etablerede lokale, nationale og internationale netværk, men i lige så høj grad af evnen til at skabe nye netværksforbindelser og skabe sympati for Brødremenigheden. Artiklen viser, hvordan man kan identificere flere forskellige strategier i netværksarbejdet blandt de ledende personer i Christiansfeld. På den ene side søgte man bevidst at tilpasse sig de lokale forhold, for ikke at skabe unødige grobund for konflikter, men samtidig var man også meget offensiv i forhold til at skabe gode forbindelser til de myndigheder og myndighedspersoner, som var afgørende for at sikre brødrene bedst mulige vilkår, når der alligevel opstod strid mellem Brødremenigheden og fx håndværkerlaugene i Haderslev.

Pettersen bringer i sin artikel "Christiansfelds levende stene" en anden vinkel på Brødremenighedens netværk i spil. Artiklen undersøger gennem de mange bevarede levnedbeskrivelser, som de enkelte medlemmer ofte selv nedskrev før deres død, hvem der i de første år efter grundlæggelsen kom til byen og slog sig ned. Modsat den tidligere forsknings opfattelse af, at langt hovedparten af Christiansfelds nye indbyggere var tyskere, viser artiklen, at billedet er langt mere broget. Fordi man kom til Christiansfeld fra en tysk brødremenighedsby,

8 Diaspora betyder "adspredelse", altså andre steder end i en Brødremenighedsby. Diaspora er normalt forstået som den jødiske frivillige eller tvungne bosættelse uden for Israels land. Udtrykket blev adopteret af Brødrekirken, idet mange medlemmer af menighederne ikke boede i Brødremenighedsbyer.

var man ikke nødvendigvis “tysk”. Mange kom fra Danmark og de øvrige skandinaviske lande, men oftest via tyske brødremenighedsbyer eller et af de større og mindre societeter, som blev dannet flere steder i Norden. En central pointe i artiklen er, at Brødremenigheden var en international menighed, som udgjorde et kredsløb, hvor medlemmerne var mobile, og hvor mange påtog sig opgaver andre steder i menighedens tjeneste.

At Brødremenigheden på den ene side var en transnational menighed, men samtidig også en meget centralt ledet organisation, fremgår af Gruners artikel om den første visitats i Christiansfeld i 1776/77. Visitatsen blev foretaget af ægteparret Benigna (1725-1789) og Johannes von Watteville (1718-1788) på vegne af Unitetsledelsen (UAC). Artiklen viser dels, hvordan visitatser blev planlagt og foregik inden for Brødremenigheden, men giver også et indblik i, hvordan UAC arbejdede med at sikre enhed og ensartethed mellem Brødremenighedsbyerne. Ved at inddrage Benigna von Wattevilles rolle i visitationen, peger artiklen også på centrale pointer i forholdet mellem kønnene og de kønsroller, og den sociale organisering, som dominerede i Brødremenigheden og Christiansfeld få år efter byens grundlæggelse.

Muligvis var rekrutteringen af indbyggere fra andre menighedsbyer også medvirkende årsag til, at man i Christiansfeld i løbet af ganske få år fik etableret et blomstrende musikliv. Og også her var begge køn væsentlige drivkræfter. Musik var og er en væsentlig del af Brødremenighedens liturgiske praksis. Ekström peger i sin artikel på en snæver sammenhæng mellem det hurtigt blomstrende musikliv og professionaliseringen heraf, og den hast de akustiske, fysiske rammer voksede med. Kulminationen fandt allerede sted i forbindelse med orgelindvielsen i Salshuset i 1778.

På samme måde som musikken afspejlede og spillede en central rolle i menighedslivet, afspejlede hele Christiansfelds byplan Brødremenighedens særlige trosliv og sociale organisering; et helstøbt mikrokosmos. I sin artikel viser Nybø, hvordan Christiansfelds byplan står på skuldrene af flere århundreders europæiske ideer om byplanlægning og udvikling af idealbyer. Christiansfelds byplan afspejler således klare træk fra tidligere planer for kristne idealbyer, men også klare lokale træk, der ytrer et ønske om at tilpasse sig lokale forhold og behov. Fx afspejler byplanens klare øst-vest-orientering med en sydlig brødreside og en nordlig søstreside den traditionelle måde, kirkerummene i Norden er orienteret og var socialt opdelt på. Men modsat normen i nordiske kirkerum, hvor alteret er placeret mod øst og menigheden derfor ser mod øst, så er liturgibordet i Christiansfeld placeret mod vest og menigheden derfor orienteret mod vest. Disse

forhold tilsammen gør, at Christiansfeld i dag er en af de mest komplette og autentiske byer, som Brødremenigheden anlagde i anden halvdel af 1700-tallet.

I den afsluttende artikel tager Vadstrup os endnu tættere på den særegne herrnhutiske byplan, ikke mindst på forholdet mellem det særegne saksiske brødremenighedsaftryk i Christiansfelds arkitektur og det lokale nordslesvigske islæt i byggestil, håndværk og arkitektoniske detaljer. Forhold, som tilsammen på den ene side udgør Christiansfelds materielle kulturarv, og på den anden side bærer fortællingen om Brødremenighedens historie og fortidige og nutidige menighedsliv, og dermed Christiansfelds immaterielle kulturarv. Det er netop disse forhold tilsammen, som i dag er baggrunden for, at Christiansfeld er på UNESCOs verdensarvsliste.

Litteraturliste

- Atwood, Craig D. 2004. *Community of the Cross: Moravian Piety in Colonial Bethlehem*. University Park, Pennsylvania State University Press.
- Bach-Nielsen, Carsten. 2012. 'The Role of the Lutheran Church in Denmark'. *Kirchliche Zeitgeschichte*, bd. 25, nr. 2: 293-310.
- Bredsdorff, Thomas. 2003. *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700 tallets nordiske litteratur*. København: Gyldendal.
- Bøytler, Jørgen. 2015. *Gribe og begribe. Liv og tradition i Brødremenigheden*. Christiansfeld, ProRex Forlag.
- Bøytler, Jørgen. 2022. 'Tangible and Intangible Heritage: Impacts of the World Heritage Inscription of Christiansfeld on the Moravian Church.' *Crossroads of Heritage and Religion: Legacy and Sustainability of World Heritage Site Moravian Christiansfeld*, Tine Damsholt, Marie Riegels Melchior, Christina Petterson og Tine Ravnsted-Larsen Reeh (red.). New York: Berghahn Books: 176-93.
- Engelhardt, Juliane. 2017. 'Pietisme og krise. Den haleske og radikale Pietisme i den danske helstat under Christian 6.' *Historisk Tidsskrift*, bd. 116, nr. 2: 281-308.
- Gollin, G. L. 1967. *Moravians in Two Worlds: A Study of Changing Communities*. Columbia University Press.
- Hansen, Holger. 1924. 'Christiansfelds Anlæggelse Række 4.' *Jyske Samlinger*, bd. 4, nr. 4: 1-26.
- Holdt, Jens. 1940. 'Brødrekolonien Christiansfeld Indtil Aar 1800.' *Sønderjyske Årbøger årg. 54*, nr. 1(1940): 54-186.
- Holdt, Jens. 1944. *Kostskolerne i Christiansfeld. Elev-Fortegnelse fra Christiansfelds Kostskoler 1775-1891*. Sønderjydske Årbøger årg. 56, nr. 1 (1944). U.st.
- Ingesman, Per. 2019. 'King, Church and Religion. The Ecclesiology of King Christian III of Denmark and Norway'. *Were we ever protestants? Essays in honour of Tarald Rasmussen, Sivert Angel, Hellgeir Elstad og Eivor Andersen Oftestad* (red.). De Gruyter: 73-90.
- Kaiser-Hansen, Vibeke. 2016. "Huguenotterne i Fredericia 1720-1855 set i et transnationalt perspektiv." *Geffon*, nr. 1 (2016): 162-185.
- Lundbye, Jørgen. 1903. *Herrnhutismen i Danmark: Det Attende Hundreedaars Indre Mission*. København: Karl Schønbergs Forlag.
- Petterson, Christina. 2021. *The Moravian Brethren in a Time of Transition: A Socio-Economic Analysis of a Religious Community in Eighteenth-Century Saxony*. Historical Materialism Book Series, bd. 231. Leiden: Brill.

- Peucker, Paul. 2015. *A Time of Sifting: Mystical Marriage and the Crisis of Moravian Piety in the Eighteenth Century*. Penn State University Press.
- Peucker, Paul. 2021. *Herrnhut: The Formation of a Moravian Community, 1722-1732*. Pietist, Moravian, and Anabaptist Studies series. University Park: Penn State University Press, 2021. Findes også i tysk oversættelse: *Herrnhut 1722-1732: Entstehung und Entwicklung einer philadelphischen Gemeinschaft*. *Arbeiten zur Geschichte des Pietismus* 67. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Reeh, Tine. 2022. 'How a Hyggeligt Home Became Cultural Heritage: On the Church Historiography of Moravian Christiansfeld.' *Crossroads of Heritage and Religion: Legacy and Sustainability of World Heritage Site Moravian Christiansfeld*, Tine Damscholt, Marie Riegels Melchior, Christina Petterson, og Tine Ravnsted-Larsen Reeh (red.). New York: Berghahn Books: 21-40.
- Schröder, Frederik. 1923. 'Christiansfelds Grundlæggelse.' *Sønderjyske Årbøger* årg. 35, nr. 1 (1923): 6-20. <https://doi.org/10.7146/soenderjyskeaarboeger.v35i1.80733>.
- Schröder, Ludvig. 1902. *Om Brødreminighedens Betydning for Kirkelivet i Danmark*. Kolding: Lehman og Stange.
- Sommer, E. W. 2000. *Serving Two Masters: Moravian Brethren in Germany and North Carolina, 1727-1801*. University Press of Kentucky.
- Sterik, Edita. 2012. *Mährische Exulanten in Der Eneuerten Brüderunität Im 18. Jahrhundert*. Beiheft der UNITAS FRATRUM, nr. 20. Herrnhut: Herrnhuter Verlag.
- Thyssen, Anders Pontoppidan. 1967. 'Brødreminigheden i Christiansfeld og Herrnhutismen i Jylland til o. 1815.' *Vækkelsesnes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, bd. 4: *De ældre jyske vækkelser: 11-175*. København: G.E.C. Gad's Forlag.
- Thyssen, Anders Pontoppidan. 1984. *Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld*. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, bd.59. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Wollstadt, Hanns-Joachim. 1966. *Geordnetes Dienen in der Christlichen Gemeinde*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

1. “... en aparte Kirke”

Om statsmagten og Brødremenigheden i København i første halvdel af 1700-tallet

Sigrid Nielsby Christensen og Tine Reeh

1. Herrnhutiske strømninger i København

Allerede i 1727 sendte Brødremenigheden i Herrnhut to missionærer til København, og i løbet af 1730'erne etableredes en kreds af tilhængere i hovedstaden. Det blev begyndelsen til Det Københavnske Brødresocietet (herefter Societetet), der fik en betydelig indflydelse i sin samtid og på nogle måder kan ses som en forløber for den senere etablerede – men i dag langt mere kendte – Brødremenighed i Christiansfeld.

Hvorfor er den københavnske menighed delvis forsvundet i glemslen? Det kan der være flere grunde til. For det første eksisterer hverken Societetets bygninger eller menighed – i modsætning til Christiansfeld – i dag. Dertil kommer, at det bevarede skriftlige materiale befinder sig på et fjernt arkiv i Herrnhut, hvor ‘modermenigheden’ tager vare på det. Den skriftlige arv består af mangfoldige genrer, der er håndskrevet på gotisk tysk og derfor kan synes utilgængelige. Den vanskelige tilgængelighed opvejes dog af, at dette rige og kun sparsomt udforskede kildemateriale kan belyse mange aktuelle spørgsmål og emner – såsom det tidlige moderne individuelle religiøse liv, Brødremenighedens fælles menighedsliv samt forholdet mellem Brødremenigheden og omgivende samfund, ikke mindst enevældens statskirke.

Selvom Societetet i dag er ukendt for de fleste, så tiltrak det sig stor opmærksomhed i sin samtid. Det vakte særligt opsigt ved sine religiøse forsamlinger, og det fik hurtigt betydelig opmærksomhed og tilslutning til den individualiserede kristendomsopfattelse, der blev forkyndt og praktiseret. Sådanne opfattelser og religiøse praksisser udfordrede enevældens suveræne autoritet og den statskirkelige orden, hvilket foranledigede en del uro. Konsekvensen blev en stigende uvilje mod herrnhutiske aktiviteter fra magthavernes side gennem Christian

6.s (1699-1746) regeringstid, og linjen fastholdtes af efterfølgeren Frederik 5. (1723-1766). Forholdet til den herrnhutiske Brødremenighed forandredes til gengæld markant under Struensees (1737-1772) korte regeringstid, hvor også Christiansfeld blev grundlagt.

Nærværende artikel vil i korthed undersøge, hvordan Societetet manøvrerede sig igennem magthavernes uvilje, der kom til udtryk i de forskellige reskripter, forbud og forordninger, som Christian 6. udstedte i årene efter Societetets etablering i 1739, og som opretholdtes i de følgende årtier. Artiklen vil argumentere for, at de forordninger, der skulle have taget livet ud af forsamlingerne, i stedet skabte de nødvendige gunstige rammer for at etablere og grundfæste et stærkt societet i Danmark.

2. “En Forbindelse ved Jesu Blod og Død” – stiftelsen af et Brødresocietet i København

Op gennem 1730'erne steg antallet, som sympatiserede med Brødremenighedens opfattelser, og der blev gjort flere forsøg på at oprette et egentligt societet. I begyndelsen mødtes ‘de vakte’- som man kunne kalde de personer, der oplevede en særlig religiøs bevidsthed, levende tro eller ligefrem nyt liv – i private forsamlinger. De vakte kredse eller mere eller mindre hemmelige miljøer bestod af en blanding af pietistiske forgreninger. Der var hallensiske pietister, der var præget af den type pietisme, der udgik fra Spener (1635-1705) og Francke (1663-1727) i Halle. Der var separatister, der blandt andet udsprang af rørelser omkring Johan Conrad Dippel (1673-1734), og så var der også herrnhutisk sindede. Fælles for de vakte var, at de betonedede en levende kristendom og stod i opposition til dem, de betegnede som mere ortodokse. Sidstnævnte udgjorde det dominerende parti inden for den etablerede teologi og statskirkens institutioner, og de vakte gav derfor anledning til stor urolighed inden for kirken (Rørdam 1909-11, s. 657-770; Pedersen 1951, s. 137-154).¹

En af dem, der er blevet kendt for at yde et væsentligt bidrag til disse uroligheder, er herrnhuterer, Christian David (1691-1751). Han kom oprindeligt fra Mæhren og var opvokset i en romersk-katolsk familie, hvor moderen var tysk og faderen fra Bøhmen. I sin tid som tømmerlærling boede han hos en krypto-protestantisk familie, der prægede hans religiøse udvikling. Efter endt uddannelse

1 Se eksempelvis dokumentationen af urolighederne i Det Kongelige Bibliotek: Den Ledreborgske Håndskriftsamling folio 398.

rejste David ud for at finde arbejde og opleve et dybere religiøst tilhørsforhold. Han endte i Görlitz, hvor der var en del arbejde at få, efter at en brand i 1717 havde nedbrændt hele den nordlige del af byen. Her blev David også hurtigt en del af byens pietistiske miljø. Da Brødremenigheden omkring Zinzendorf (1700-1760) begyndte tage form, blev David en del af dens inderkreds (Peucker 2022, s. 22). Han var meget indflydelsesrig både inden for Brødremenigheden i Herrnhut, men også for andre menigheder, for David rejste ivrigt ud og missionerede. Det bragte ham til Pennsylvania og flere gange til Grønland.² Det var i forbindelse med disse rejser, at David fik en stærk og vedvarende tilknytning til de pietistiske kredse i København, som også blev grobund for etableringen af et Brødresocietet i København i 1739.

David havde allerede fra 1732 haft forbindelse til de pietistiske kredse i København. Under et ophold i hovedstaden, på vej til at arbejde for brødrenes mission i Grønland, fik han i 1733 anonymt udgivet en opbyggelig manual til frelse, ofte omtalt som 'De 8 Saligheder' (David 1733; Bredsdorff 2003, s. 50-56). Bogen blev en skandalesucces og anledning til en større efterforskning fra myndighedernes side. Men da forfatterens identitet blev fastslået, var David allerede gået om bord på et skib til Grønland. Året efter kom han dog igen tilbage til København i forbindelse med arbejdet for Grønlandsmissionen. Af arkivmaterialet fremgår det desuden, at David i 1738 på ny tog til København, hvor han hver aften holdt forsamlinger, der tiltrak flere og flere vakte. Disse forsamlinger kom dog til brat ophør, da en 'separatist' en aften gjorde oprør mod David, efter at David efter herrnhutisk forbillede havde forsøgt at oprette kor (*Chor*). Allerede dagen efter rejste David videre til Brødremenigheden i Marienborn.³

Først året efter, nærmere bestemt den 14. september 1739, lykkedes det at stifte Det Københavnske Brødresocietet. Selve stiftelsen, eller hvad der efter Brødremenighedens egen beretning betegnes som en "Forbindelse ved Jesu Blod og Død", blev markeret ved et kærlighedsmåltid (*Liebesmahl*) mellem de etablerende kræfter. Blandt deltagerne var Lorenz Prætorius (1708-1781), der blev Societetets forstander, og broder Andresen (Lundbye 1903, s. 72) samt fire andre.⁴ I forsigthighed mødtes man i det følgende år til sang, åndelige samtaler og opbyggelse, og man læste desuden beretninger fra andre brødremenigheder og fra missionsmarkerne (Pedersen 1951, s. 200). Forsamlingen begyndte også

2 Se Søren Vadstrups artikel.

3 Heibergs afskrift i Rigsarkivet (RA): Vq10, Den indre kirkes historie.

4 Heibergs afskrift i RA: VQ10, Den indre kirkes historie; Jonathan Briant "Kurzer Aufsatz von dem Werk Gottes in Copenhagen" 1769-1771, Unitäts Archive, Herrnhut (UA) R. R.19.E.1.6

at inddele sig i mindre kor efter herrnhutisk forbillede for bedre at kunne styrke individets opbyggelse i troen.⁵ Societetet forsøgte således på forskellig vis både at fremme den enkeltes kristendom eller gudsforhold og at skabe et stærkt menighedsfællesskab gennem en længere række fromhedsaktiviteter. Breve fra Prætorius til menigheden i Herrnhut vidner imidlertid også om, at Societetet var presset af opvakte ‘konkurrenter’ udefra. Dertil kom, at kongen, Christian 6., og Sjællands biskop, Peder Hersleb (1689-1757), var bekymrede over den uro, som de vakte – i særdeleshed herrnhuterne – forårsagede. Societetets fremgang øgede dermed også myndighedernes opfattelse af et behov for at modvirke dets virke, således at det københavnske societets succes på sin vis kom til at true de vaktes virksomhed og Brødremenighedens eksistens.

3. En kæp i hjulet – *Konventikelplakaten* af 13. januar 1741

Der gik ikke halvandet år efter stiftelsen, inden myndighederne forsøgte at lægge en dæmper på de herrnhutiske aktiviteter i København. Allerede den 13. januar 1741 underskrev Christian 6. den såkaldte *Konventikelplakat*, der blev et banebrydende lovindgreb og et afgørende element i den danske stats religionspolitik indtil Grundloven i 1849. Af indlæggene til de Sjællandske Tegnelse, der af Rigsarkivet er karakteriseret som indkomne breve, samt forvaltningens notater og forarbejder, fremgår det, at konventikelplakaten hovedsageligt var stilet imod “De Mæhriske Brødre”, som var betegnelsen for alle herrnhuter i det dansk-norske rige.⁶ Dermed var Societetet knap nok etableret, før de statslige autoriteter forsøgte at tage luften ud af det.

Forordningen, der bestod af 17 forskellige artikler, indskærpede, at gudelige forsamlinger alene måtte finde sted, såfremt de blev afholdt under gejstligt tilsyn. Man ville med den nye lovgivning blandt andet modarbejde eventuelle tendenser til separatisme i forhold til statskirken, styrke statskirkens og dens repræsentanters monopol og autoritet samt fastholde, at religionsudøvelsen i riget var i overensstemmelse med det lutherske bekendelsesgrundlag. Det blev derfor i konventikelplakaten pålagt præsterne at føre tilsyn med alle typer af religiøse forsamlinger og at sikre, at det, der foregik under disse forsamlinger, hverken var stridende “imod Guds Ord eller Kirkens og Statens Indretning” (Nygaard 1897, s. 443).

5 Heibergs afskrift i RA: VQ10, Den indre kirkes historie.

6 RA: Danske Kancelli, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelse (1741) bd. 18.

Forordningen understregede samtidig, at præsternes tilsyn med konventiklerne ikke måtte tage tid fra de almindelige embedsforpligtelser. Hermed åbnede man mulighed for, at præster, der var imod forsamlinger i deres sogn, fik en *de facto* mulighed for at nedlægge disse konventikler. Der var dog også mulighed for en anden nødløsning, hvis ikke præsten havde mulighed for at varetage tilsynet. Det kunne nemlig ifølge loven også overdrages til en "veløvet Studiosus" eller en kateket, men ansvaret påhvilede stadig præsten (Pettersen, Christensen og Reeh 2022, s. 34).

Hvad angik plakaten krav til forsamlingerne, så foreskrev den, at konventiklerne skulle holdes mellem få personer. Derudover var der bestemmelser om kønsopdeling og ligeledes strenge forskrifter i forhold til tidspunktet. Konventiklerne skulle i videst muligt omfang afholdes på søn- og helligdage. De skulle mere præcist foregå efter gudstjenesten og inden mørkets frembrud, og de måtte kun vare indtil klokken otte om aftenen. Således satte staten med dette indgreb nye og mere stramt definerede strukturelle rammer for befolkningens religionsudøvelse og religiøse praksis.

Den utilslørede hensigt med loven var som nævnt at sikre statskirkens orden og autoritet samt dens forståelse af den sande kristendom. Det kom også til udtryk ved, at konventikelplakaten forbød "Uvedkommende, som ikke selv havde Grund i Guds Ord i slige Forsamlinger", både at "prædike og forklare Guds Ord" (Nygaard 1897, s. 446). Med andre ord var det alene kirkelige autoriteter, der var udprøvet ved Det Teologiske Fakultet, såsom præster eller kateketer og i yderste tilfælde de veløvede studenter, som var bemyndiget med ret til at fortolke Bibelen.

Slutteligt stillede forordningen også krav til den litteratur, der blev brugt inden for konventiklerne. For at sikre en overensstemmelse mellem den teologi, der blev udbredt inden for de private forsamlinger, og statskirkens opfattelse af den sande kristendom, krævede konventikelplakaten, at den anvendte opbyggelseslitteratur skulle være godkendt af den statskirkelige censurinstans, Generalkirkeinspektionskollegiet.

Samlet set illustrerer konventikelplakaten eksemplarisk den danske statspietismes store udfordring og dilemmaer i disse år. På den ene side ønskede de danske statspietister at fremme en levende kristendom blandt befolkningen og at stimulere vækkelse og personligt kristeligt engagement. På den anden side skabte den levende og personligt tilegnede kristendom nye autoritetstruende initiativer og et ufravigeligt behov for at bevare statskirkens og dens embedsværks autoritet. Det søgte man at efterkomme ved nye, skærpede krav og regler samt ved at anvise meget snævre rammer for de vakte eller gudelige forsamlinger.